

Working Papers Series

Katedra Sociologie
Fakulta filozofická Západočeské univerzity

Lukáš Zagata

**APLIKACE Q METODOLOGIE V SOCIOLOGICKÉM
EMPIRICKÉM VÝZKUMU**

STUDIE ČESKÉHO EKOLOGICKÉHO ZEMĚDĚLSTVÍ

Working Paper No. 08-01

www.kss.zcu.cz

APLIKACE Q METODOLOGIE V SOCIOLOGICKÉM EMPIRICKÉM VÝZKUMU (STUDIE ČESKÉHO EKOLOGICKÉHO ZEMĚDĚLSTVÍ)

Lukáš Zagata

Abstrakt

Tento příspěvek čerpá z diplomové práce „Ekologické zemědělství očima farmářů“, kterou autor obhájil na FSV UK v Praze v červnu roku 2007. Cílem tohoto příspěvku je představení použití Q metodologie v oblasti sociologie z hlediska jejích teoretických východisek, procedurálního postupu a potenciálu překlenout zavedenou dichotomii kvantitativní a kvalitativní varianty sociologického zkoumání.

Navzdory zapojení ryze kvantitativní analytické procedury (faktorová analýza) Q metodologie staví na induktivní logice zdůrazňující explorativní charakter zkoumání, který ji přiřazuje k interpretativistickému paradigmatu. V současné době se Q metodologie používá pro analýzu sociálních diskurzů, kterými jsou myšleny pohledy, přístupy, postoje, představy jednajících aktérů ve vztahu k určitému jevu, tématu či problému. Aplikace Q metodologie umožňuje identifikaci existujících ideálně-typických pohledů, které aktéři skupinově sdílejí.

Ilustrace použití daného postupu vychází ze studie českého ekologického zemědělství. Strukturální charakteristiky sektoru ekologického zemědělství, jakož i jeho krátká historie částečně zpochybňují samozřejmost očekávaných pozitivních dopadů. Výzkumná otázka dané studie byla vedena právě tímto směrem. Přitom se ptala, zda-li je současné ekologické zemědělství svou praxí, přístupem a prosazovanými hodnotami zúčastněných aktérů dostatečně odlišné od konvenčního (průmyslového) zemědělství tak, že od něj lze očekávat možnost řešení některých soudobých společenských rizik, jak předpokládá oficiální politika. Empirické zkoumání této otázky prostřednictvím Q metodologie odhalilo tři základní perspektivy českých ekologických zemědělců – ekologické zemědělství (1) jako životní způsob, (2) jako zdroj obživy a (3) jako produkce potravin zvláštní kvality. Nalezená klasifikace kriticky přispívá do probíhající diskuse o motivech ekologických zemědělců v Evropě a pozitivnímu potenciálu tohoto trendu v současné společnosti.

1. Úvod

Paradigmatická struktura sociologie určuje různé podoby sociologického empirického výzkumu. Ústřední dělení v tomto ohledu zprostředkuje kvantitativní a kvalitativní přístup, respektive pozitivistické a interpretativistické paradigma. S ohledem na účel tohoto textu není nutné detailně rozebírat jejich obecné klady a zápory. Nicméně právě ze situace, že každý z těchto přístupů skýtá určité relativní výhody a nevýhody, vyplývá jakoby nekonečný spor o jejich postavení a vzájemném vztahu. Zvláštním řešením tohoto sporu je potom kombinace obou přístupů, která staví na triangulaci výzkumných metod. Tento text představuje ještě jiné řešení zmíněného dilematu kvantitativního a kvalitativního přístupu. To je zprostředkováno méně známým výzkumným postupem pojmenovaným Q metodologie.

V obecně metodologické rovině totiž vychází z nepozitivistického přístupu, přičemž kombinuje „otevřenost kvalitativních metod se statistickou přesností kvantitativní výzkumné analýzy“ (Addams 2000: 14). Použitou analytickou procedurou připomíná kvantitativní variantu sociologického empirického výzkumu, avšak z hlediska svých dalších metodologických a epistemologických vlastností koresponduje spíše s variantou kvalitativní. Tímto způsobem je také zpravidla chápána, což dokazuje její použití v empirickém výzkumu (viz např. Brown 1999; Barry, Proops 2000).

Cílem tohoto příspěvku je představení použití Q metodologie v oblasti sociologie z hlediska jejích teoretických východisek, procedurálního postupu a potenciálu překlenout zavedenou dichotomii kvantitativní a kvalitativní varianty sociologického zkoumání. Součástí příspěvku je ilustrace použití dané metody v konkrétním empirickém výzkumu. Prezentovaný příspěvek čerpá z diplomové práce „Ekologické zemědělství očima farmářů“, kterou autor obhájil na FSV UK v Praze v červnu roku 2007.

2. Teoretická východiska a obecný postup metody

Q metoda vznikla ve 30. letech 20. století. Za jejího zakladatele je pokládán britský autor William Stephenson, který ji užíval v oblasti psychologie. Stephensonova inovace spočívala v převrácení konvenční faktorové analýzy: namísto původního hledání latentních struktur mezi znaky (sledovanými na určité populaci) obrátil pozornost k možnosti zkoumat podobnosti mezi

lidmi (vyjadřujícími své subjektivními pohledy). Nejednalo se jen o modifikaci dané statistické procedury, jak často předpokládala řada Stephensonových kritiků, ale o změnu celého výzkumného paradigmatu (Brown 1999). Pojmenování přístupu tak sice vychází z nahrazení R analýzy (klasická faktorová analýza) Q analýzou (korelování řádků namísto sloupců datové matice), avšak implikace této změny jsou mnohem hlubší. Z tohoto důvodu se také hovoří o celé *Q metodologii*, která používá vlastní techniky a procedury, jejichž aplikace čerpá z nepozitivistické filozofie.

Stephenson svou Q metodologii postavil kategoricky proti R metodologii. Můžeme se však domnívat, že vyhraněnost jeho pojetí byla z části dána kritikou, která se soustředila výhradně na procedurální úroveň výzkumu a předpokládala, že Q a R analýzy jsou zaměnitelné ekvivalenty (Brown 1999). Autor Q metodologie však ukázal, že matice dat nejsou v praxi transponovatelné, neboť „nikdy neexistovala žádná matice bodů, na níž by byly *obě* R a Q analýzy aplikovány“, neboť každá z analýz předpokládá relativně odlišný projekt výzkumu (Stephenson 1953: 15, zvýrazněno v originále). Mezi oběma postupy tedy není a nikdy nemůže být reciprokový vztah. Zdůraznění této skutečnosti je důležité nejen pro to, že prostá transpozice (jakékoliv) matice dat při faktorové analýze je z hlediska statistiky problematickou záležitostí, ale také pro to, že se tím potvrzuje zakotvení Q analýzy v odlišném metodologickém přístupu.

Q metodologie vykazuje příklon k interpretativistickému paradigmatu v sociologii. Navzdory použití kvantitativní analýzy zůstává kvalitativní metodou, neboť staví na induktivní logice, která dává výzkumu explorativní charakter. Tento rys je navíc zdůrazněn orientací na *porozumění* způsobů pohledů sledovaných, jež se pojí s důležitostí citlivého sledování kontextu, v jehož rámci sledované postoje nabývají určitých sociálních významů.

Při současných aplikacích Q metodologie v sociálních vědách je zpravidla odkazováno na sledování diskurzů. Těmi jsou obecně myšleny způsoby, jak je daný problém sledován a jak se o něm hovoří (Addams 2000). Jejich základní vlastností je individuální a subjektivní povaha. Přesto se předpokládá, že lidé diskurzy určitým způsobem sdílejí, což vyplývá např. ze společné osobní zkušenosti. Spíše než o sledování individuálních diskurzů Q metodologie usiluje o zachycení povahy *sdílených* způsobů pohledu – proto hovoří o zkoumání *sociálních diskurzů*. Přitom předpokládá, že jednotlivé (individuální i sdílené) diskurzy jsou součástí nadřazené množiny *komunikačního konkurzu*, který zahrnuje vše, jak se o daném problému promlouvá.

Cílem Q metodologie je nalézt v rámci komunikačního konkurzu sledovaného problému vnitřní struktury reprezentované latentními diskurzí (Addams 2000).

Obecně se postupuje tak, že výzkumník shromáždí rozsáhlý soubor stimulů (např. výroků), které tvoří pomyslný komunikační konkurz sledovaného problému. Z tohoto souboru je následně vybrán menší počet stimulů reprezentujících různé pohledy, které jsou předloženy dotázaným. Ti stimuly roztřídí na připravenou škálu, jejíž relativní obsazení odráží jejich individuální pohledy a přístupy. Jednotlivé konfigurace třídění (tzv. Q sorts) jsou následně statisticky analyzovány s cílem identifikovat několik *typických* třídění, která reprezentují charakteristické způsoby pohledu zkoumaných na sledovaný problém.

Nejdůležitějším znakem Q metodologie je proměna referenčního rámce výzkumu, respektive výzkumníkova „měření“. Klasická R metodologie staví na konceptualizaci sledovaných jevů, které jsou nepřímo sledovány prostřednictvím dílčích operacionalizovaných znaků – např. postojových škál. Q metodologie se oproti tomu pokouší „měřit“ postoje sledovaných lidí *přímo*. Vychází proto vždy z existujícího komunikačního konkurzu, který je sociálním konstruktem sledované skupiny.

Klíčovým principem je přítom tzv. sebe-reference (self-reference) vyjádření zkoumaných, neboť ta jsou nutně zakotvena v určitém kontextu. Není to tedy výzkumník, který vkládá do výroků standardizované významy (aby provedená sledování byla reliabilní), ale iniciativa je plně přenechána sledovaným. Zkoumaným je tak dovoleno pracovat s výroky způsobem, jak je sami chápou, přičemž žádný ze stimulů a priori nic neměří. Důležitá je výsledná konfigurace vzniklá relativním porovnáváním daných stimulů, přičemž souhlas či odmítnutí určitého jednotlivého tvrzení nabývá smyslu právě ve světle pozice ostatních výroků. V souvislosti s principem sebe-reference Brown (1980) zdůrazňuje, že je tak vhodnější mluvit o tom, že sledování spíše „provádějí měření, než jsou měření“ výzkumníkem, čímž významně mění obsah kategorie *objektivního měření* a jeho *validity*, neboť se vytrácejí vnější kritéria pro jejich posuzování.

3. Sběr dat a analýza

Komunikační konkurz může být pro potřeby zkoumání postojů zastoupen různými druhy stimulů – obrazovými nebo písemnými, které mohou navíc pocházet z rozdílných zdrojů. Pro zachování základních principů Q metodologie je však třeba, aby tyto stimuly byly zřetelně

Kvazi-normální rozdělení relativně usnadňuje srovnání jednotlivých Q třídění dotázaných. Individuální Q třídění jsou následně korelována mezi sebou a podrobena faktorové analýze. Výsledkem výpočtu je určitý počet (signifikantně) odlišných faktorů, které se ovšem nemusejí vzájemně vylučovat (Addams 2000). Protože byla korelována jednotlivá Q třídění odrážející subjektivní způsoby pohledu jednotlivých aktérů, výsledné faktory představují společně sdílené pohledy – ideální typy existujících sociálních diskurzů. Interpretace faktorů staví na sledování standardizovaných faktorových skóre, která prozrazují, jaká je typická struktura pohledu každého faktoru (tj. skupiny sledovaných lidí).

4. Popis vlastní aplikace metody

Základní východiska a sběr dat

Q metodologie byla využita v rámci studie českého ekologického zemědělství. Cílem daného projektu bylo kriticky prozkoumat povahu ekologického zemědělství s ohledem na postoje a přístupy zúčastněných aktérů (zemědělců). Hlavním východiskem sledovaného problému byla teze, že ekologické zemědělství může nabývat svého smyslu pouze za předpokladu, že si dokáže vytvořit a udržet *odlišnou* povahu od konvenčního zemědělství. Empirická studie byla zaměřena na mikro úroveň ekologického hospodaření. Jejím účelem bylo zachytit subjektivní (osobní) pohledy zemědělců na jejich vlastní praxi. Přitom se autor pokoušel zjistit, jak sledovaní aktéři interpretují své jednání a konstruují předpokládané *odlišnosti* toho, co dělají. V tomto textu půjde dále pouze o ukázkou provedené analýzy a prezentaci části výsledků. Zájemce o detaily týkající se konceptualizace sledované problematiky a detailní výsledky studie lze odkázat na původní práci (Zagata 2007).

Dle výše uvedeného obecného postupu jsem se nejprve zaměřil na prozkoumání komunikačního konkurzu o ekologickém zemědělství v ČR. Za tímto účelem jsem využil tří základních zdrojů: přepisy rozhovorů, jež byly pořízeny v rámci empirického výzkumu českých ekofarmářů na přelomu roků 2005-2006, mediální zprávy přibližující současnou praxi ekofarmářů a konečně oficiální dokumenty a informačních materiály vydávané MZE ČR, Svazem ekologických zemědělců a zainteresovanými subjekty občanské společnosti.

Výsledkem se stala základní množina, která čítala více jak 100 výroků. Z nich jsem následně vybral přibližně čtyři desítky výroků, které jsem poté přetvořil v *Q výběr* o 36 stimulech. Konstrukcí finálního výběru jsem dospěl k několika základním tématům. U každého dílčího tématu jsem usiloval o to, aby přidružené stimuly reprezentovaly co nejširší záběr pohledů na daný problém. Své rozhodování o výběru výroků jsem opřel o seznámení se s komunikačním konkurzem, zformovaný teoretický rámec a vlastní zkušenost ze setkání s ekologickými zemědělci, která jsem při různých příležitostech v minulosti několikrát učinil. Konečnou podobu *Q* výběru zachycuje tabulka 6 v příloze.

Dále jsem ze sady výroků vyrobil 36 karet, které jsem náhodně očísloval. Funkčnost „dotazovacího nástroje“ jsem otestoval v rámci předvýzkumu. Při samotném terénním šetření jsem každému z dotázaných položil stejnou otázku: „Do jaké míry souhlasíte s následujícími výroky o ekologickém hospodaření?“. K jejich roztřídění posloužila výše uvedená 9-ti stupňová škála. Po každém *Q* třídění jsem navíc uskutečnil hloubkový rozhovor, který byl zaměřen na vysvětlení vzniklého třídění a zjištění dalších důležitých okolností, které jsem zapojil do svých interpretací.

Tímto způsobem jsem provedl celkem sedm rozhovorů na rozličných farmách. Jejich odlišnost se týkala více znaků: geografického umístění, velikosti, právní formy podnikání, druhu produkce, způsobu prodeje atd. Jednoduše řečeno, pokusil jsem se do svého výběru zahrnout co možná nejpestřejší vzorek, který by dokázal reprezentovat odlišné pohledy a přístupy k ekologickému zemědělství.

5. Analytická část studie

Každý z uskutečněných rozhovorů dal vzniknout jednomu *Q* třídění (viz vyplněná tabulka 2), která ukazuje výroky, s kterými dotázaný nejméně souhlasil:

Nadnárodní obchodní řetězce (supermarkety) jsou velkou příležitostí pro rozvoj ekologického zemědělství. [18]

Osobně biopotraviny ani jiné ekologické výrobky neupřednostňuji. [24]

Můžeme si přitom všimnout, že daný ekologický zemědělec dává najevo, jak jsou pro něj biopotraviny a ekologické produkty důležité (výrok č. 24). Vedle toho by byl zřejmě raději,

kdyby se biopotraviny prodávaly jiným způsobem než prostřednictvím supermarketů, které chápe jako něco, co ekologickému zemědělství neprospívá. Druhá strana škály byla obsazena výroky:

Ekologie je pro mě cosi samozřejmého, a když mám možnost, snažím se to uplatňovat také v praxi. [6]

Hospodaření v systému ekologického zemědělství je stejné jako každé jiné a musí se podřídit základním ekonomickým parametrům. [20]

Jejich umístění umožňuje jemněji rozlišit subjektivní pohled dotázaného, u nějž vnitřní hodnoty ekologického zemědělství přirozeně konvenují s jeho vlastními hodnotami, o které v životě usiluje (výrok č. 6). Samotné ekologické hospodaření však pro něj není „koníčkem“, ale prací, zaměstnáním, jenž je zdrojem příjmu, a proto je podřízeno ekonomickým kritériím, které nevyhnutelně formují jeho praktickou podobu (výrok č. 20).¹

Tabulka 2 Q třídění získané na farmě v Býkově

Nesouhlasím					Souhlasím				
-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	
18	1	21	3	7	2	4	5	6	
24	23	27	15	8	10	9	14	20	
	36	29	17	12	19	11	30		
		32	31	16	22	13			
			33	26	25				
				28					
				34					
				35					

Výše uvedená konstelace stimulů ilustruje hlavní dynamiku Q třídění. Výroky číslo 18 a 24 se staly pro dotázaného nejdůležitějšími v negativním smyslu. V tomto ohledu jsou stejně podstatným vyjádřením jeho postoje jako výroky číslo 6 a 20, které skončily na opačném pólu bodovacího kontinua. Vedle této skupiny čtyř výroků, ke kterým daná osoba zaujala nejvyhraněnější postoj (získaly skóre -4, resp. +4), z třídění vplynuly další skupiny výroků,

¹ Tento popis je opřen o slovní zdůvodnění dotazovaných, kteří tímto a podobným způsobem vždy doprovodili samotné třídění.

kterým byl přisouzen menší význam. Výroky uprostřed škály s bodovým hodnocením 0 reprezentují problémy (otázky, pohledy, postoje), které respondent chápal jako nedůležité – jako ty, „o které až tak nejde“. Obodování těchto relativně nedůležitých výroků nulou, je přitom společnou charakteristikou všech získaných Q třídění. Díky jednotnému tvaru rozdělení skóre výroků, každé třídění dosahuje průměru rovného 0, což je důležitou podmínkou pro následné uskutečnění korelační analýzy, která předpokládá, že se hodnoty průměrů rovnají (Brown 1980).

Tabulka 3 *Korelační koeficienty sedmi třídění vybraných farem*

	1. Býkov	2. Husice	3. Kačerov	4. Prasetín	5. Králíky	6. Kozlov	7. Ovčáry
1. Býkov		.41	.43	.43	.34	.53	.02
2. Husice	.41		.15	.36	.39	.27	.16
3. Kačerov	.43	.15		.30	.63	.48	.14
4. Prasetín	.43	.36	.30		.53	.47	.53
5. Králíky	.34	.39	.63	.53		.34	.24
6. Kozlov	.53	.27	.48	.47	.34		.08
7. Ovčáry	.02	.16	.14	.53	.24	.08	

Po transpozici datového souboru lze podobnosti pohledů farmářů sledovat prostřednictvím míry vzájemných závislostí jejich Q třídění. Hodnoty Pearsonova korelačního koeficientu pro každý pár třídění zachycuje výše uvedená matice (tabulka 3).

Statisticky významné jsou hodnoty větší než 0,32. Přímý pohled prozrazuje, že nejvíce se sobě podobají pohledy farem v Kačerově a Králíkách ($r_{3,5} = 0,63$). Hodnocení farmy v Ovčárech koreluje s farmou v Prasetíně ($r_{7,4} = 0,53$), ale ne s farmou v Býkově, neboť vypočtený korelační koeficient se blíží nule ($r_{7,1} = 0,02$) atp. Uvedená korelační matice zachycuje odlišnosti mezi pohledy jednotlivých farem dle určitých charakteristik. Farmy v Králíkách a Kačerově nechovají zvířata, hospodaří jako právnické osoby v podobných klimaticko-přírodních podmínkách na orné půdě, přičemž obecně platí, že jejich představitelé do značné míry sdílejí společnou definici ekologického zemědělství, což se stalo zřejmým při osobním setkání a příležitosti s těmito konkrétními osobami hovořit.

Uvedená korelační matice prezentuje určitou dynamiku přístupů jednotlivých farmářů k ekologickému hospodaření, avšak neumožňuje určit prvky vytvářející *společné pohledy*. Také

nedokáže vysvětlit, jaké jsou odlišnosti mezi jejich pohledy. Nalezení společných přístupů a očekávání ve vztahu k ekologickému zemědělství staví na faktorizaci jednotlivých třídění dotázaných. Identifikované Q faktory (resp. hlavní komponenty) potom představují skupiny společně sdílených pohledů či diskurzů.

Tabulka 4 *Matice faktorových zátěží výchozího řešení – sedm komponent před rotací*

	a	B	C	d	e	F	g
1. Býkov	.70	-.39	.28	.20	.48	-.01	.01
2. Husice	.57	.03	.66	-.41	-.15	.20	-.07
3. Kačerov	.70	-.27	-.54	-.16	.08	.26	-.21
4. Prasetín	.78	.40	.08	.24	-.02	-.36	-.22
5. Králíky	.77	.05	-.28	-.46	-.06	-.26	.22
6. Kozlov	.70	-.33	-.00	.46	-.40	.10	.11
7. Ovčáry	.40	.83	-.01	.15	.11	.30	.11

Poznámka: Metoda extrakce – PCA

Tabulka 5 *Faktorové zátěže výsledného řešení - tři komponent po rotaci*

	A	B	C
Kačerov	0,92	0,01	0,09
Králíky	0,69	0,20	0,39
Kozlov	0,63	0,46	0,00
Husice	0,00	0,84	0,22
Býkov	0,48	0,70	-0,08
Ovčáry	0,03	-0,02	0,93
Prasetín	0,35	0,42	0,68

Poznámka: Metoda extrakce – PCA

Metoda rotace – Varimax s Kaiserovou normalizací

Tabulka 4 zachycuje výchozí řešení, které představuje dílčí dekompozici předchozí korelační matice. Zjištěné faktorové zátěže indikují míru korelace jednotlivých Q třídění s každou komponentou, přičemž statisticky významné (pro $\alpha = 0,05$) jsou opět hodnoty, které jsou větší než $\pm 0,32$. Výpočet podílů vysvětlené variability ukazuje na tři faktorové řešení. Konečný

výsledek byl získán ortogonální rotací s cílem maximalizovat varianci mezi zátěžemi pro každou komponentu. Faktorové zátěže řešení po rotaci a skladbu příslušných skupin farem zachycuje tabulka 5.

S odvoláním na podstatu Q metodologie je možné připomenout charakter identifikovaných faktorů, který ovlivňuje navazující interpretaci. Q výběr s 36 stimuly pochází z komunikačního konkurzu, který postihuje sledovanou skupinu ekologických farmářů. Hodnocení významu jednotlivých výroků přitom odrážejí subjektivní pohledy dotázaných. V tomto smyslu je nalezené řešení veskrze induktivní povahy tak, že číselné výrazy faktorů a jejich povaha je zcela odvozena z vyjádření dotazovaných. Tři nalezené faktory tak můžeme chápat jako „přirozené kategorie myšlenek a citů v rámci této skupiny samotné“ (Brown 1999: 618).

Nalezené řešení ukazuje na tři přístupy k ekologickému zemědělství mezi farmáři. Dané zjištění však nemůže zaručit, že se jedná o *výlučné* pohledy, které jsou momentálně přítomné ve sledované oblasti. Přesto však jejich perspektivy mohou být studovány jako samostatné jevy, jejichž identifikace a vzájemné srovnání užitečně přispívá k pochopení českého ekologického zemědělství.

To, co je v rámci každé ze tří uvedených perspektiv společně sdíleno, může být přibližně vyjádřeno prostřednictvím výpočtu faktorového skóre (v rozpětí od -4 do +4) pro každý výrok. Výsledkem této kalkulace jsou tři – typové – skladby Q třídění, tj. pro každou skupinu jedno. Jednotlivá složení přitom v sobě nesou váhy individuálních třídění definujících příslušný faktor. Sady faktorových skóre zachycuje tabulka 6 (na konci textu), která slouží k interpretaci pohledu každé skupiny.

Typová faktorová skóre jsou vypočtena na základě standardizovaných hodnot z-skóre, které umožňuje určit, které výroky nejvíce *odlišují* pohledy každé skupiny a formují její specifické rysy. Podobně lze prozkoumat skupinu výroků, které byly hodnoceny stejně, a tvoří tedy základ, jež je možné naopak chápat jako *společný* pro všechny sledované aktéry.

Hodnoty faktorových zátěží (tj. těsnosti závislosti každého zástupce ve vztahu k danému faktoru) prozrazují, že žádný z nalezených faktorů pohledy zúčastněných nepolarizuje. Neexistuje totiž nepřímá lineární závislost zachytitelná vysokými koeficienty se záporným znaménkem. To částečně vyplývá z relativně velké špičatosti tvaru použité třídící šablony. V konečném výsledku proto můžeme vidět, že přestože se skupiny ve svých pohledech přirozeně rozcházejí, nestojí přímo proti sobě.

Důležité je také zmínit, že sady faktorových skóre a jejich interpretace neodpovídají žádnému konkrétnímu zástupci. Ani těm, kteří přímo vytvářejí jeho obsah. Nalezené faktory představují ideální typy přístupů v ekologickém zemědělství. Přestože jsou pro jejich interpretaci použity konkrétní empirické odkazy, vždy platí, že se zúčastnění aktéři pouze více či méně blíží ideáلتypovému popisu.

6. Interpretace nalezených faktorů²

První ze zachycených perspektiv ve vztahu k ekologickému hospodaření čerpá z vyjádření farem v Kačerově, Králíkách a Kozlově. Pohledy prvních dvou jsou přitom těsněji provázány.

Význam přisouzený výroky č. 2 a 25 (na jedné straně) a výroky číslo 1 a 23 ukazují základní rys této skupiny, jejíž pohled čerpá z tradičního pojetí ekologického zemědělství. Tak je možno chápat především výrok číslo 2, který podtrhává holistický pohled na podstatu zemědělské činnosti a přírodu. Konvenční zemědělství je viděno jako „systém, který není přirozený, vyvážený“ (jak ve svém komentáři vysvětlil farmář v Kačerově), a proto není udržitelný ve více rovinách. Uznání tohoto předpokladu je navíc spojeno s jistou osobní angažovaností zúčastněných ovlivňovat věci tak, aby se vyvíjely v souladu s vymezenými hodnotami. Tato skutečnost na sebe brala konkrétní podobu v tom, že dotázaní z této skupiny byli aktivní např. v oblasti profesní samosprávy či aktivit zaměřených na propagaci sektoru ekologického zemědělství a biopotravin. Jejich zapojení zřetelně staví na přesvědčení o správnosti cesty ekologického zemědělství (výrok číslo 25), který je propojen s jistým aktivismem. Aktivistický prvek v přístupu této skupiny se však netýká jen činností, které ovlivňují jejich bezprostřední okolí, ale i problémů obecnější úrovně (jak právě dokládá odmítnutí výroku číslo 1), který vyjadřuje porozumění či podporu akcím zaměřeným na větší problémy. To u ostatních skupin nenalézáme.

V duchu tohoto přístupu potom ekologické zemědělství není pouhým politickým projektem nalinkovaným shora – neboť „i když s tím EU souhlasí, tak o tom to není,“ jak uvedl farmář v Králíkách – ale je výsledkem činnosti zdola. Tento pohled tak nutně odmítá představu, že by finanční podpora státu mohla být náhradou za něco, o co zemědělci ekologickým hospodařením přicházejí. Právě naopak. Podpora z veřejných rozpočtů s sebou nese pozitivní konotace – a má

² Interpretace pohledů farmářů jsou v tomto příspěvku oproti původní práci zkráceny a zjednodušeny.

pro ně tedy podobu odměny za hodnoty, které zemědělci *vytvářejí* a pomáhají v dané společnosti udržovat. I v tomto ohledu se prezentovaná perspektiva kryje s představami starého organického hnutí.

Tradiční pojetí ekologického zemědělství touto skupinou však přímo nestojí na odmítání současného. Jejich pohled tedy není *alternativním* v úzkém slova smyslu, takže by členy této skupiny posouval na okraj společenského dění. Aktéři této skupiny jsou úspěšní i v sociálních strukturách současné společnosti, o čemž svědčí jejich formální zapojení do nejrůznějších aktivit. Inklinace a přijímání tradičního pojetí tak spíše pramení z jejich vyššího kulturního kapitálu a širších znalostí původu ekologického hospodaření, obohaceného o přímé zkušenosti ze zahraničí.

Přístup členů první skupiny zřetelně staví na tradičních významech ekologického zemědělství. Součástí původního obsahu je i aktivní prosazování jeho hodnot. S těmi však nynější členové této skupiny nenakládají dogmaticky, ale přehodnocují je ve světle současné společnosti. Částečná redefinice určitých tradičních prvků ekologického hospodaření je ve skutečnosti klíčem k jejich úspěšnému prosazení, o což aktéři této skupiny aktivně usilují. Díky této snaze a celostnímu zapojení aktérů jsem pojmenoval pojetí této první skupiny *ekologické zemědělství jako životní způsob*.

Druhá z identifikovaných skupin reprezentuje přístup, který je typologicky složen z pohledů zaznamenaných na farmách v Husicích a Býkově. Obě obhospodařují přibližně stejně velká hospodářství, která jsou zaměřena především na chov skotu bez tržní produkce mléka. Vedle toho mají nevelké výměry orné půdy a farma v Býkově také sady. V tomto ohledu se jedná o nejtypičtější podobu ekologického zemědělství v České republice. Zemědělci na obou farmách původně hospodařili konvenčním způsobem, avšak na konci 90. let, po obnovení příslušného dotačního titulu, svá hospodářství formálně a fakticky proměnili na ekologická.

Základním rysem druhého identifikovaného přístupu je zřejmá *pragmaticčnost* ve vztahu k ekologickému zemědělství, které je z nejrůznějších důvodů viděno jako vhodný způsob hospodaření. Přestože ekologické zemědělství není přímým zdrojem sociální identity daných aktérů, jako v případě první skupiny, neznamená to, že by bylo sledováno pouze z ekonomických důvodů. Propojení okolností týkajících se přírodních podmínek, rentability podnikání a hodnotové orientace jsou totiž příliš úzce provázány na to, aby bylo možné s určitostí identifikovat jeden konkrétní důvod hospodaření.

Ekologické zemědělství v jejich pojetí čerpá svůj smysl především skrze své mimoprodukční funkce. Tento přístup je zjevně úzce svázán s náplní samotného hospodaření zástupců dané skupiny, kteří obhospodařují pozemky trvalých travních porostů a chovají masná plemena skotu. Jejich produkce však (podobně jako u většiny tohoto typu hospodářství u nás) nekončí na certifikovaných jatkách. Díky ne-produkci biopotravin spatřují svou roli především v údržbě krajiny (výrok č. 5), kterou také vidí jako legitimní důvod podpory ekologického zemědělství z veřejného rozpočtu (35).

Ekologické zemědělství a jeho produkty sice představují důležitou součást toho, čím se zemědělci této skupiny zabývají, avšak ne zcela jako je tomu v případě přístupu předchozí skupiny. Mnohem důležitějším prvkem, na kterém staví jejich perspektiva a hodnocení, je totiž povolání zemědělce jako takové. Z něho také vyplývá zřejmý důraz na současné problémy zemědělství – jako např. levné dovozy ze zahraničí, nespokojenost s přístupem vlády nebo právě pozice nadnárodních řetězců ve vztahu k prvovýrobcům. Touto optikou je zřejmě hodnocen i výrok číslo 18.

Pojetí ekologického zemědělství touto skupinou však nutně neznamena, že by mělo být méně prospěšné! Pouze se posouvá těžiště jejich pohledu k jiným aspektům, než k těm, které byly identifikovány u pohledu, který propojoval ekologické zemědělství a životní způsob. Při pohledu na hlavní rozlišující výroky této skupiny můžeme spatřit důraz na mimoprodukční funkce (č. 35), ale také důraz na ekonomické limity jejich hospodaření (č. 20) a na problémy vyplývající z formalizace a kontroly ekologického zemědělství (č. 14).

Zajímavé je si přitom také všimnout hodnocení systému ekologického zemědělství ve vztahu k minulosti. Součástí daného pojetí je totiž také nesouhlas s výrokem číslo 33, kterým je zřejmě artikulována představa, že zemědělské hospodaření není něčím, co by *samo o sobě* (ani ve své tradiční podobě) bylo nutně příznivé k životnímu prostředí. Ekologické zemědělství je tedy v rámci tohoto pojetí chápáno především jako formalizovaný systém, který mění ekonomické parametry hospodaření za účelem produkce veřejných statků. Na základě výše uvedeného obsahu, popisují tento přístup názvem *ekologické zemědělství jako zdroj obživy*.

Vedle předchozích dvou přístupů existuje ještě pohled třetí, který má svá vlastní specifika. Jeho obsah staví na pojetí, která byla artikulována farmáři v Ovčárech a Prasetíně. Dle uvedených hodnot faktorových zátěží přitom platí, že subjektivní pohled farmáře v Ovčárech vykazuje mnohem těsnější závislost s popisovaným typovým pojetím ekologického zemědělství než pohled

farmáře v Prasetíně. Tamější hospodář vyjádřil svůj přístup k ekologickému zemědělství, způsobem, který se (ze statistického hlediska) nejvíce blíží vyjádření farmy v Ovčárech, ale také vyjádření farmy v Králíkách, která jsou součástí první skupiny. Pozice této farmy tak není jednoznačná. To, co zřejmě „převážilo“ v pohledu této farmy a vedlo k jejímu zařazení do této skupiny, je zaměření na význam biopotravin a jejich specifické pojetí – odlišné od předchozích dvou skupin. Z věcného hlediska, které staví na údajích získaných z osobního setkání s farmářem, každopádně pokládám zařazení farmy do této třetí skupiny za oprávněné. Co tedy obsahuje dané ideátypové pojetí?

Společným jmenovatelem této skupiny je důraz na produkci biopotravin a s nimi spojenými otázky. Farma v Ovčárech pěstuje rostliny na orné půdě, ale zároveň obhospodařuje rozlehlé pozemky s trvalými travními porosty, na kterých odchovává skot a ovce. Farma v Prasetíně se věnuje pouze pěstování rostlin, avšak její produkce je velice rozmanitá (zelenina, obilniny, okopaniny, olejniny). Obě farmy usilují o produkci certifikovaných výrobků v bio kvalitě.

Jeich chápání ekologického zemědělství s sebou nesou i představu v jakém ohledu tento systém navazuje na předchozí praxi hospodaření. Dle pragmatického pojetí (tj. ekologické zemědělství jako zdroj obživy) hospodaření nepředstavuje návrat k tradici a je spíše viděno jako formalizovaný systém, který modifikuje intenzitu hospodaření, jež zůstává modernistické. Pohled této třetí skupiny ale upozorňuje, že existují lokality, ve kterých lze hospodařit extenzívně se zaměřením na alternativní produkci potravin, neboť to se jeví jako nejvhodnější z hlediska přírodních podmínek regionu a především z hlediska kultury místních farmářů (č. 33).

Tento bod je ve skutečnosti velice důležitý. Jeho prostřednictvím dochází ke svébytné sociální konstrukci biopotravin, které jsou viděny jako součást tradice ve smyslu přirozenosti, jednoduchosti a lokální produkce – navíc v přímé návaznosti na venkovskou tradici. Z tohoto důvodu je také odmítáno *městské* chápání biopotravin a jejich oblíbenosti (č. 36), protože staví na jiných důvodech spotřeby, čímž se – z perspektivy farmářů – mívá pravému smyslu. Biopotraviny jsou stále viděny jako exkluzivní záležitost (ale jiným způsobem, než jak to očima venkovanů chápou obyvatelé měst), z čehož vyplývá nutnost certifikace a odlišení biopotravin od konvenčních produktů. Specifické vlastnosti biopotravin určují, že by měly být prodávány jiným způsobem a tedy mimo prodejní síť supermarketů, které jsou pro tento účel odmítány (č. 18). Uvedené vyjádření tak doplňuje zmiňované dichotomické dělení *vesnice a města* (či tradičního a moderního) v rámci definice biopotravin.

Příklon k tradičnímu pojetí biopotravin však může vést i k odmítnutí formálního certifikátu BIO. V prostředí venkova lze totiž s úspěchem využít existující sociální vazby mezi lidmi tak, že specifická podoba těchto vztahů umožní obejít oficiální organizaci kontroly a certifikace. Díky bezprostřední zkušenosti lidé mohou *důvěřovat* kvalitě produkovaných potravin. K tomu nepotřebují záruky třetí strany. Tímto způsobem zřejmě prodává nemalá část ekologických producentů v České republice z důvodu absence akreditovaných zpracovatelských organizací a relativně nízké rozvinutosti trhu s oficiálními bioprodukty. Přímý prodej výrobků ve faktické biokvalitě bez oficiální nálepky vede zúčastněné nutně k otázce ohledně smyslu celého systému, který tím spíše upozorňuje na svůj formalistický charakter. Těžištěm daného přístupu je totiž produkce potravin odlišné kvality, která se dle okolností nutně neuskutečňuje s certifikáty. Z tohoto důvodu také k tomuto pojetí přidávám název *ekologické zemědělství jako produkce potravin zvláštní kvality*.

7. Závěry a diskuse studie

Empirické studium výše uvedené otázky ukázalo na tři přístupy farmářů. Popis jednotlivých pohledů ukazuje, na čem u nás ekologické zemědělství staví. Každopádně můžeme vidět, že zúčastnění farmáři sledují specifické motivy, které jsou různým způsobem navázány na hodnoty ekologického zemědělství a to navzdory chybějící tradici tohoto způsobu hospodaření u nás. Konstruktivistický přístup zkoumání navíc ukazuje, jaké různé podoby může nabývat *ekologické hospodaření* v očích samotných zemědělců. Každý z nich, nerozdílně, sám sebe viděl jako *ekologicky* jednajících, přičemž konkrétní projevy byly ve výsledku velice odlišné. Zvláště může působit zejména pojetí skupiny pragmatistů (tj. zemědělství jako zdroj obživy), které na jedné straně obsahovalo řadu rozporů, ale na druhé straně pro její členy *být ekologický* bylo subjektivně velmi důležité. Z tohoto důvodu také usuzuji, že není namístě snižovat příspěvek této skupiny ke *správné praxi*, neboť se lze domnívat, že orientace této ideálně-typické skupiny zřejmě sama časem povede k prohlubování ekologických aktivit a tedy i zvýšení konzistence sledovaných hodnot.

Každá z nalezených perspektiv vyrůstá ze specifických ekonomických, přírodních a sociálně-kulturních okolností zemědělského hospodaření. Přestože provedená analýza nedokáže jednoznačně určit, které faktory vedou ke konverzi farem a které motivy daní farmáři sledují –

proč jsou ekologickými zemědělci? – s jistotou ukazuje, že hrubozrné klasifikace, které rozdělují farmáře na ty, co ekologicky hospodaří z přesvědčení a na ty, co to dělají pro peníze, jsou naprosto nedostačující. Je zřejmé, že i idealisté musejí pro setrvání v tržním prostředí jednat pragmaticky a že pragmatisté časem absorbují část z nadšení typického pro idealisty. Vedle identifikovaných odlišností v přístupech členů jednotlivých skupin je však třeba také zmínit, že pohledy ekologických zemědělců také obsahují mnoho společného. Toto zjištění dokládá jak statistická analýza (neboť žádný z nalezených faktorů nepolarizuje názory zúčastněných), tak také dílčí interpretace typických pojetí ekologického zemědělství. Tento fakt zřejmě souvisí s nutným přizpůsobením jednání aktérů sociálnímu prostředí, v němž se pohybují. V rámci formalizovaného systému ekologického zemědělství jde především o prvky současné tržní společnosti na straně jedné a idealizovaných symbolických významů ekologického zemědělství na straně druhé. Z této skutečnosti potom vyplývají specifické strategie jednání členů jednotlivých skupin, v jejichž rámci usilují o vyrovnání požadavků normativního systému tržního prostředí při současném zachování symbolické hodnoty uskutečňované praxe ve vztahu ke svému okolí. U první skupiny (tradicionalistů) je úspěch podmíněn modifikací části původních hodnot. U druhé skupiny (pragmatistů) jde naopak o dobrovolné omezování určitých modernistických prvků v jejich jednání pro to, aby mohli být zemědělci ekologickými. U třetí skupiny (bioproducentů) jde o posun mezi neformalizovanými a formalizovanými postupy při zajištění garance kvality jejich produkce.

Rozvinutí kladného potenciálu ekologického zemědělství je vymezeno právě výše uvedeným rámcem, v němž aktéři uskutečňují své strategie jednání. Z toho také vyplývá, že i odpověď na otázku, do jaké míry praxe ekologického způsobu hospodaření alternuje konvenční zemědělství, je svázána s povahou konstitutivních elementů prostředí, v němž se ekologické zemědělství odehrává. Navazující diskuse této obecnější otázky tedy vyžaduje překročit zavedené klasifikace farmářů, jež popisují dramatické rozdíly v přístupu idealistů a podnikatelů, a spíše se zaměřit na společné body, ke kterým zúčastnění svým jednáním v daném prostředí míří. Za nejdůležitější zjištění této práce pokládám nalezení skupin farmářů a popis obsahu jejich perspektiv, který právě této citlivé klasifikaci vyhovuje. Další studium přístupu farmářů by zřejmě dokázalo ještě více „zhuťnit“ obsahy nalezených faktorů, které by se tím i zároveň zpřesnily a dokázaly lépe vymezit kontury přítomných perspektiv.

8. Závěr

Tato práce měla představit Q metodologii jako zvláštní postup, který nezvyklým způsobem překlenuje známé dilema kvantitativní a kvalitativní varianty empirické výzkumu. Možnosti použití Q metodologie byly ilustrovány výzkumem českého ekologického zemědělství.

Okruh problémů, na které je možné tento výzkumný postup aplikovat, je velice široký. Velice zajímavé použití nachází Q metodologie zejména v oblasti regionálního rozvoje, komunitního plánování a hodnocení opatření veřejné politiky. Díky své povaze totiž nabízí velice detailní popisy perspektiv zúčastněných aktérů (shareholders – stakeholders), jejich vzájemné srovnání s identifikací problematických bodů, čímž přispívá k pochopení možných úskalí jinak velice složitých procesů spolupráce veřejnosti a odborníků.

Na závěr je možné připojit shrnující body, které hovoří ve prospěch Q metodologie v kontextu současného sociálně-vědního výzkumu (dle Previtte et al. 2007):

- (1) Zaměření na subjektivní pohledy aktérů je hlavním znakem a předností Q metodologie. Odmítnutím a priority určených definic sledovaných jevů se otevírá možnost zachytit sledované skutečnosti způsobem, který vyvěrá z vlastní zkušenosti zkoumaných aktérů obývajících sledované sociální prostředí.
- (2) Q metodologie dále narovnává asymetrický vztah mezi výzkumníkem a zkoumanými. Tato skutečnost tvoří zajímavé východisko pro výzkumníky, kteří usilují o sledování vybraných sociálních jevů s důrazem na jednání a „vidění“ zúčastněných aktérů.
- (3) Q metodologie je navíc vhodným řešením pro některé současné přístupy, které teoreticky reflektují otázku „pravdy“ a „jazyka“, neboť ze své podstaty uznává existenci „více pravd“, které jsou svázány se subjektivitou zkoumaných.
- (4) Zajímavou vlastností Q metodologie je také její schopnost jemného rozlišení komplexních pohledů při současné identifikaci skrytých odlišností a podobností v přístupech zúčastněných. To ostatně ukázala i vlastní aplikace metody v rámci zmiňované studie ekologického zemědělství.

9. Seznam použitých zdrojů

- Addams, H. (2000). Q Methodology in *Social discourse and environmental policy: an application of Q methodology*. Editor H. Addams, J. Proops. Glos, UK: Edward Elgar Publishing. s. 14-40.
- Barry, J., Proops, J. (2000). Citizenship, sustainability and environmental research: Q methodology and local exchange trading systems. Glos, UK: Edward Elgar Publishing.
- Brown, S. R. (1980). Political subjectivity: Application of Q Methodology in Political Science. New Haven: Yale University Press.
- Brown, S. R. (1999). Q Methodology in *Handbook of Research Methods in Public Administration*. Editor G. J. Miller, M. L. Whicker. New York: Marcel Dekker Inc. s. 599-637.
- Previte et. al (2007). Q Methodology and Rural Research. *Sociologia Ruralis*, vol. 47, nr. 2, April 2007, s. 135-147.
- Stephenson, W. 1953. The study of behavior: Q-technique and its methodology, University of Chicago Press, 376 pp.
- Zagata, L. (2007). *Ekologické zemědělství očima farmářů*. Diplomová práce, Fakulta sociálních věd UK v Praze, vedoucí Prof. PhDr. Jiří Kabele, PhD., 59 s.

10. Přílohy

Tabulka 6 Tři sady faktorových skóre pro každý výrok v rámci skupin A, B a C

Číslo výroku a jeho formulace	A	B	C
1 <i>Ekologie se musí dělat od toho nejmenšího a ne to vykřikovat u Temelína.</i>	-4	+2	+1
2 <i>Neudržitelnost intenzivního hospodaření spočívá v tom, že člověk chemizací rozbije všechny přirozené vazby – a pak musí vše hlídat sám, což je drahé.</i>	+4	0	0
3 <i>Ekologicky chovaná zvířata se nemají nutně lépe než v konvenčním zemědělství. Jde především o přístup jednotlivých lidí.</i>	0	+2	+1
4 <i>Jako ekologickému zemědělci mi nedělá radost, že se zelenina dováží ze zahraničí, ale je to nutnost.</i>	0	0	-2
5 <i>Jako ekozemědělec cítím velkou povinnost starat se o podobu krajiny.</i>	+3	+4	0
6 <i>Ekologie je pro mě cosi samozřejmého, a když mám možnost, snažím se to uplatňovat také v praxi.</i>	+2	+2	0
7 <i>Nejkrásnější je pro mě vidět, že se ta zvířata mají dobře.</i>	+2	0	-2
8 <i>Není důležité, jestli mají potraviny nálepku BIO. Lidé zajímá, jak to chutná než něco jiného.</i>	0	-1	-4
9 <i>Za konvenční potraviny platí zákazník jen část ceny, zbytek dotuje stát ze svého zdravotního systému.</i>	+2	0	-2
10 <i>Prodávám tomu, kdo dá vyšší cenu, k tomu není třeba certifikát BIO.</i>	-1	-1	-1
11 <i>Platí nás stát a podle toho, jak nastavuje dotační politiku, hospodaříme.</i>	-1	0	+1
12 <i>Myslím si, že by se ekofarmáři měli více přiblížit starým tradicím.</i>	0	-2	0
13 <i>Biopotraviny jsou vždycky dražší, ale pokud mají výbornou kvalitu, cena až takovou roli nehraje.</i>	+1	0	-1
14 <i>Evropský zemědělec je nejnesvobodnější tvor na Zemi.</i>	-3	+2	-2
15 <i>Konvenční potraviny lze kupovat jen s vědomím, že nejsou tak zdravé jako BIO.</i>	+1	-1	-3
16 <i>Sedláci byli vždycky soběstační a řídili se svým selským rozumem. Dneska se dostávají do područí ne odborníků, ale úředníků.</i>	+1	+1	+3
17 <i>Ekologické zemědělství je politickým projektem, který řeší problém nadprodukce potravin.</i>	-3	-3	+1
18 <i>Nadnárodní obchodní řetězce (supermarkety) jsou velkou příležitostí pro rozvoj ekologického zemědělství.</i>	-1	-4	-4
19 <i>Dotace jsou bičem na zemědělce. Já bych byl rád(a), kdyby žádné dotace nebyly.</i>	-1	+1	+3

20	<i>Hospodaření v systému ekologického zemědělství je stejné jako každé jiné a musí se podřídít základním ekonomickým parametrům.</i>	-1	+3	-1
21	<i>Ekologické hospodaření nedává nutně menší výnosy, je spíše méně spolehlivé.</i>	+1	-1	+2
22	<i>Ekologické zemědělství má nabízet veškeré potraviny včetně masa. Nemělo by se omezovat na „zrní“ a „vegetariánskou stravu“.</i>	+3	0	+3
23	<i>Peníze od státu jsou v podstatě kompenzací (finanční náhradou) za to, že ekozemědělci dobrovolně tlumí svou produkci.</i>	-4	-3	2
24	<i>Osobně biopotraviny ani jiné ekologické výrobky neupřednostňuji.</i>	-2	-4	-3
25	<i>Jsem přesvědčen(a), že ekologické zemědělství je správná cesta, která má budoucnost.</i>	+4	+3	+2
26	<i>Dotace by měli dostávat jen skuteční farmáři, kteří vyrábí Bio.</i>	0	-2	0
27	<i>V ekologickém zemědělství je hodně vegetariánů, co má hlavu pomotanou, že ekologický znamená jíst jenom vložky a zrní.</i>	-2	-2	0
28	<i>Tak jak se dříve hospodařilo, s velkým podílem ruční práce, v tom kdovíjaké štěstí nevidím.</i>	-2	0	+1
29	<i>Pokud ekofarmář realizuje své produkty jako konvenční, tak potom ztrácí smysl bavit se o nějakém ekologickém zemědělství.</i>	0	-3	-1
30	<i>Ekologické zemědělství je více než jen nepoužívání chemických prostředků.</i>	+3	+2	+2
31	<i>Ekofarmáři by sami měli jíst BIO, jinak ekologické zemědělství ztrácí část svého smyslu.</i>	0	0	0
32	<i>Lidí, kteří jedí BIO, je jen málo a těžko se to kdy změní.</i>	-3	+1	-3
33	<i>Každý byl kdysi ekologickým zemědělcem.</i>	+2	-2	+4
34	<i>Výroba certifikovaných potravin je principálním účelem ekologického zemědělství.</i>	0	+1	-1
35	<i>Finanční podpora ekologického zemědělství musí být, protože hospodařením vzniká přidaná hodnota pro celou společnost, což lze zaznamenat i na mé farmě.</i>	+1	+4	0
36	<i>Vadí mi představa „BIO jako životní styl“ – móda pro lidi ve městech.</i>	-2	+1	+4